

२४ मार्च १९८५ च्या "लोकप्रभा" च्या अंकात "प्रयोग" या सदरामध्ये
प्रसिद्ध झालेला लेख

ज्यांच्याकडे काही नाही त्यांच्यासाठी

आशा कर्दळे

प्रयोगासाठी लहान मुले आणि विद्यार्थी यांच्यासारखे जिवंत माध्यम मिळाले तर काय किमया करून दाखवता येते, हे पुण्यातल्या 'स्व'-रूपवर्धिनी या सेवाभावी संस्थेने सिद्ध केले आहे. 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या एका कार्यवृत्त - पत्रिकेवरचे मुखपृष्ठ मोठे बोलके आहे. सूर्यमंडळाला स्पर्श करू बघणारी तीन मुले, त्यांचे हात पाय उंचावले आहेत. 'स्व'-रूपवर्धिनीने अशीच धुळीतली फुले निवडून वेचली. त्यांच्या आकांक्षा उंचावल्या. त्यांना स्व-स्वरूपाची खरी जाण करून दिली. घरातले दारिद्र्य, अज्ञान, अंधार, व्यसने, विवंचना, दैन्य, दुःख यांचा त्या मुलांना विसर पडला. कोमेजणाऱ्या तुडवल्या जाणाऱ्या फुलांना खतपाणी घातले. त्यांच्यावर हसू आणि टवटवी शिंपडली. आज ही संस्था शेकडो मुलांच्या हातांवर, त्यांच्या झोपडीत जाऊन 'चार उजेडाची फुले' ठेवीत आहे!

पटवर्धनांचे कार्य

'स्व'-रूपवर्धिनी कल्पना आणि जनकत्व श्री. कृ. ल. पटवर्धन यांच्याकडे जाते. आंतरराष्ट्रीय बालकवर्षाच्या मुहूर्तावर १३ मे १९७९ रोजी पुण्याच्या पूर्व भागात त्यांनी कामाला सुरुवात केली. पुण्याच्या पूर्व भागातल्या मुलांसाठी क्रीडा, कला, शिक्षण, ज्ञान, मनोरंजन अशा सोयी नव्हत्या म्हणून त्यांनी हेच आपले कार्यक्षेत्र

ठरवले. श्री. पटवर्धन राजा धनराजगिरी शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून निवृत्त झाले. निवृत्तीनंतर मुलांसाठी आपला वेळ व पैसा घावा या तीव्र इच्छेने त्यांनी काम सुरू केले. त्यांना मुख्यत्वेकरून बुद्धिमान मुलांनाच आणखी पैलू पाडायचे होते. काही काळ ज्ञान प्रबोधिनीत असल्याने बुद्धिमापनाच्या कसोटीवर प्रथम १२ मुलांची निवड करून त्यांना शिकवायला सुरुवात केली. समाजात बुद्धीचा ठेवा ही काही कोणा विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी नाही. झोपडीतही चुणचुणीत मुले असतात. ती वेचून त्यांना वळण लावायचे काम त्यांनी अंगावर घेतले. हुषार मुले हे धन निर्माण करणारे धन आहे. पण ते गरिबीच्या आणि व्यसनांच्या विळख्यात दुर्लक्षिले जात आहे. हे श्री. पटवर्धन यांना बघवले नाही. घरचे वातावरण प्रतिकूल आर्थिक हलाखी, पालकांचे लक्ष नाही अशा परिस्थितीत ही मुले धुळीत मिळू नयेत म्हणून त्यांनी घरोघर घरोघर झोपड्या-झोपड्यात हिंडून अशा मुलांना शोधून काढले. आपल्या देशात कोणत्याही प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीची उणीव नाही. मग दारिद्र्य का, हा प्रश्न सतावत असताना त्यांना उत्तर सापडले. उणीव आहे ती सामाजिक बांधिलकीची, बालवाडीपासून डॉक्टरेटपर्यंतच्या शिक्षणात कोठेही सामाजिक बांधिलकीचे आदर्श नाहीत. तशी प्रेरणाच नाही.

सगळी शिक्षणे आहेत, पण मन रुंदावणारे शिक्षण नाही. जो तो पैशाची पुंजी स्वतःसाठी करतो. 'आता मला पुरे, ज्यांना नाही त्यांना मिळू दे' असे कधीच कुणाला वाटत नाही. एकीकडे ढीग केला की, दुसरीकडे खड्डा पडणारच असे खडे अनंत आणि असंख्य आहेत. ते बुजवण्याचा भार आपल्या अल्पशक्तीनुसार श्री. पटवर्धन यांनी आपल्या खांद्यावर घेतला.

नोकरी सोडून समाजसेवा

त्यांच्या तळमळीचे तरंग इतरही अशाच संवेदनाक्षम अंतःकरणांमध्येही उमटले. आणि एकेक जण त्यांना स्वैच्छेने येऊन मिळू लागले. आज 'स्व'-रूपवर्धिनीला अत्यंत मोलाचे कार्यकर्ते लाभले आहेत. समाजसेवेचा वसा घेऊन निघालेला हा समूह रात्रंदिवस याच एका वेडाने झपाटलेला आहे. श्री. शिरीष पटवर्धन यांनी तर आपली चांगली नोकरी सोडून या निरपेक्ष सेवेला वाहून घेतले. श्री. रा. प. देसाई श्रीमती कुंतीताई मुजुमदार, श्रीमती उषःप्रभा देसाई, श्री. वसंतराव दाते असे अनेक तळमळीचे कार्यकर्ते अहर्निश झटत आहेत. प्रथम श्री. कृ. ल. पटवर्धन यांनी स्वतःचे पैसे संस्थेसाठी वेचले. आज देणग्या आणि पत्रिकेसाठी मिळणाऱ्या जाहिराती यातून संस्थेचा सर्व खर्च चालतो. संस्थेला वर्षाला साठ ते सत्तर हजार रुपये खर्च येतो. संस्थेच्या दोन्ही शाखा - रामकृष्ण शाखा आणि विवेकानंद शाखा- आज यशाची, समाधानाची वाट चालत आहेत.

कार्याला यश मिळाले की सुरुवातीच्या कष्टांचा विसर पडतो. वाईट अनुभव आणि श्रमांची आठवणही होत नाही. परंतु श्री. पटवर्धन यांनी त्यांना आणि त्यांच्या कार्यकर्त्यांना आलेले जे विदारक अनुभव सांगितले ते ऐकून मला महात्मा ज्योतिबा फुले आणि

सावित्रीबाई फुले यांची आठवण झाली. आणि समाज सुधारणेचा वसा पुन्हा शंभर वर्षे मागे गेला की काय असा भास झाला. बारा मुलांपासून सुरुवात केली तरी त्यांना बसायला जागा मिळेल.

निरनिराळ्या शाळांमधून हुषार मुलांचे पत्ते मिळवून ते दहा दहा वेळा त्या मुलांच्या घरी गेले. बारा मुले मिळाल्यावर, रस्ता, फूटपाथ, गोठा, जिथे जागा मिळेल तिथे ते जमत. नंतर एक कॉर्पोरेशनची शाळा वापरायला मिळाली. शाळेचा परिसर फार अस्वच्छ होता. मुलांनी अक्षरशः हातांनी माणसांची घाण गोळा केली. मुलांच्या सायकली चोरीला जात. हवा काढली जाई. श्री. पटवर्धन यांच्या स्कूटरवरच्या सीटवर प्रथम काही दिवस माणसाचा ताजा मैला येऊन पडायचा! मनात तळमळ मावत नव्हती. त्यामुळे या त्रासाची तमा त्यांना वाटली नाही.

अनेक प्रकारचा त्रास

याच संस्थेची एक तरुण कार्यकर्ती आहे. तिच्या घरावर अर्ध्या रात्री दगड येऊन पडायचे आणि दारू प्यायलेले मुलांचे पिते 'आमच्या मुलांना तुम्ही कोण शिकवणार' म्हणून अर्वाच्य बोलायचे. ती मुलगी मात्र धीट. तिने शांतपणे मोठा धोंडा त्यांच्या हाती दिला. आणि म्हणाली "हा माझ्या डोक्यात घाला. घरावर दगड कशाला फेकता?" शेवटी सत्कार्यापुढे दुष्प्रवृत्ती हतप्रभ झाल्या. आज मुलांना 'स्व'-रूपवर्धिनी विषयी इतके प्रेम की एकदा तो 'स्व'-रूपवर्धिनीचा झाला की कायमचाच झाला! संस्थेच्या सहवासात मुलांच्या अंतरंगाचा असा काही विकास होतो, की या संस्थेविषयी निर्माण झालेले प्रेम त्याला जखडून ठेवते.

अद्यापही संस्थेचे कार्य इतरांच्या जागेवर सुरू असले तरी संस्थेला स्वतःची जागा नुकतीच

मिळाली आहे. लवकरच स्वतःच्या जागेत दिमाखात कार्य सुरू होईल. सध्या चौथी ते बारावी या इयत्तांची मिळून एकशे पंचवीस मुले रोज संध्याकाळी ६॥ ते ९ या वेळात एकत्र येतात. संस्था सुरू झाल्यापासून आजपर्यंत म्हणजे गेल्या पाच वर्षांत मुलांनी किंवा कार्यकर्त्यांनी एकदाही सुटी घेतलेली नाही. मुलांकडून प्रत्येकी फक्त पन्नास पैसे दर महिन्याला घेतले जातात. येणारी मुले ही पुण्यातील वडारवाडी, पोलिसवस्ती (चव्हाण नगर) हरिजन कॉलनी या वस्त्यांमधून आलेली असतात. तसेच पुणे विद्यापीठातील शिपायांची मुलेही येतात. मुलांना पहिला एक तास निरनिराळे खेळ आणि कवायती शिकवल्या जातात. नंतर तीन तासिका गणित, विज्ञान आणि इंग्रजी या कठीण विषयांच्या होतात. हे एक प्रकारे मुलांना स्पेशल कोचिंगच असते. हा एका अर्थाने कोचिंग क्लास पण शिक्षकांचे खिसे न भरता मुलांची मने भरली जातील याकडे अधिक लक्ष दिले जाते. संस्थेत फक्त मुलेच आहेत. मुलींनाही येऊ द्यावे म्हणून अनेक पालक मागे लागले आहेत. आमच्यासाठीही काहीतरी सुरू करा अशीही पालकांची मागणी आहे. संस्थेच्या कार्यविस्ताराची ही बीजे आहेत.

व्यक्तिगत संपर्क

व्यक्तिगत संपर्काला संस्थेच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणून 'स्व'-रूपवर्धिनीचे सभासद मुलांच्या घरोघर नियमितपणे जातात. मुलांनाही या प्रेमाची किंमत जास्त वाटते आई-वडिलांचे प्रेम काय हक्काचे असते. कसेही वागले तरी ते मिळतेच पण कार्यकर्त्यांशीही चांगलेच वागले पाहिजे तरच त्यांचे प्रेम मिळेल असे त्यांच्या मनात कुठेतरी असते. चांगले वागून प्रेम मिळवायला ही मुले शिकतात. 'स्व'-रूपवर्धिनी एकेक मुलगा

म्हणजे सांगण्यासारखी कथा आहे. दहा बाय दहाच्या खोलीत चौदा-चौदा माणसे राहणाऱ्या कुटुंबातून आलेली ही मुले. कोण त्यांना सवयी लावणार आणि कोण त्यांच्यावर संस्कार करणार?

एका मुलाला शाळेत १६ बक्षिसे मिळाली. गरिबीमुळे त्याची हुषारी अशीच कुठेतरी कुजत पडली असती. श्री. पटवर्धनांनी त्याला संस्थेत आणले. त्याला व त्याच्यासारख्या अनेक हुषार मुलांना स्वतः पटवर्धन हमी राहिले. त्या मुलांना विकासाची संधी नको का? म्हणून त्यांचा सर्व खर्च ते संस्थेतर्फे करतात. जो मुलगा शाळेव्यतिरिक्त पुस्तकाला हात लावत नसे तो अभ्यासावर मनापासून प्रेम करतोय. जो मुलगा आळशी होता तो घरातली व बाहेरची कामे आनंदाने करतोय, जो प्रकृतीने अतिशय किरकिऱ्या होता, तो सशक्त झालाय, स्वार्थी मुलगा त्यागी झालाय, जो मुलगा उद्धट होता तो मृदू, विनम्र झालाय, जो पानावर भाजी पडू देत नव्हता तो आता सर्व भाज्या आवडीने खातोय अशा तऱ्हेचे चमत्कार वाटतील असे बदल आपल्या मुलामध्ये घडून आल्याचे पालक आपल्या डोळ्यांनी बघताहेत आणि संस्थेला दुवा देताहेत! हेच मुलांचे 'स्व'-रूपवर्धन! श्री. पटवर्धन म्हणाले होते की 'आम्ही कुंभार नव्हे, माळी आहोत, माती ही ज्याची त्याची आहे तीच आहे. आम्ही त्याला आकारही देत नाही. फक्त त्या मातीतून सद्गुणांची फुले फुलवतो!"

मुलाच्या गरजेप्रमाणे मुलगा अशक्त असेल तर त्याला दूध, केळे असा पूरक आहार रोज दिला जातो. इतरांना मात्र आठवड्यातून दोन वेळा दिला जातो. मुलांना शिकवायला त्या त्या विषयाचे तज्ज्ञ येतात, त्यांना मानधन दिले जाते. अभ्यासाव्यतिरिक्त अक्षर सुधारणे, वाचन वेग वाढवणे, आकलनशक्ती

वाढवणे, शुद्धलेखन शिकवणे याचेही पाठ मुलांना मिळतात. एकदा मुलाला आपले मानले की त्याचा पडेल तो खर्च 'स्व'-रूपवर्धिनी वर्धिनीच करते. पुस्तके, फी, गणवेश, आजारी पडला तर औषधे, वेळ आली तर ऑपरेशन या सर्वांचा खर्च संस्था सोसते. हुषार मुलांना 'इंडिया स्पॉन्सरशिप कमिटी'तर्फे शिष्यवृत्ती मिळवून घ्यायलाही ही संस्था मदत करते.

विविध उपक्रम

मुलांच्या 'स्व'-रूप विकासाच्या दृष्टीने अन्य उपक्रम अतिशय उपयुक्त ठरतात. त्यापैकी सर्वांत महत्त्वाची म्हणजे शिबिरे. ही शिबिरे अतिशय विविध प्रकारची असल्याने मुलांचा त्यातून सर्वांगीण विकास होतो. आतापर्यंत संस्थेने असंख्य निवासी शिबिरे भरवली आहेत. त्यापैकी काही अशी -

१) उद्योग शिक्षण शिबिर : यात मुलांना खडू, मेणबत्या, स्क्रीन प्रिंटिंग करायला शिकविले जाते.

२) क्रीडा शिबिर : यात विविध मैदानी खेळ शिकवले जातात. धावणे, लांब उडी, थाळी फेक वगैरे खेळांमधले कौशल्य मुलांना सांगण्यात येते.

३) कला शिबिर : अशा शिबिरांमध्ये एरो मॉडेलिंग, पोहोणे, आकाशदिवे आणि भेटकार्डे तयार करणे कथाकथन, वक्तृत्व, चित्रकला, काव्य या सर्व कलांचा विकास होतो.

४) मानसिक विकास शिबिर : या शिबिरांमधून मुलांच्या मनाची उत्कृष्ट जडणघडण होते. आपल्या पेक्षाही गरीब मुले समाजात आहेत. अनाथ, अपंग, दुबळी आहेत. त्यांच्यासाठी काहीतरी करावे हा विचार मुलांच्या मनात प्रबळ होतो. त्यातून सहजीवनाची मानसिक बैठक तयार होते. सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण होते. मूकबधीर मुलांच्या सहवासात राहून मुलांची

सेवावृत्ती, त्यागवृत्ती कर्तव्य भावना, शुश्रूषावृत्ती इत्यादि सद्गुण जागृत होतात. लोणावळा इथल्या आंतरभारती बालग्रामात वर्धिनीने एक शिबिर भरवले होते. तो एक आगळाच अनुभव होता. शिबिर संपल्यावर मुलांमधील माया, प्रेम, ममता, दयाबुद्धी यांचा प्रत्यय नंतरही वरचेवर येत राहिला. हे गुण दुहेरी आनंद देतात. ज्याला प्रेम मिळते त्याला तर आनंद होतोच, पण जो प्रेम देतो त्यालाही आनंद मिळतो.

वर्धिनीतर्फे रक्तदार शिबिर योगासनांचे शिबिर, नेतृत्ववर्धन शिबिर, चिंतन शिबिर अशी अनेक शिबिरे घेतली जातात. प्रत्येक शिबिरानंतर 'शोध आणि बोध' हा कार्यक्रम असतो. मी काय शिकलो? कोणती चांगली सवय लावून घेतली? किती मित्र जोडले? किती गमावले व का? कोणते चांगले कार्य केले? अशांसारखे प्रश्न मुलांना विचारले जातात. मुले प्रामाणिकपणे उत्तरे लिहितात.

शुभेच्छा समारंभ

वर्षभर वर्धिनीचे जे अनेक कार्यक्रम असतात, त्यात रक्षाबंधन, तिळगूळ, सहली, दिवाळी, टिळक जयंती, आंबेडकर जयंती, डोंगर भटकंती, अनेक विषयांवरची व्याख्याने प्रदर्शने यांचा समावेश आहे. वर्धिनीतील मुले झोपड्यांमध्ये जाऊन राख्या बांधतात, तिळगूळ देतात. दिवाळीचा फराळ आधी गरीब अनाथांना देतात. मगच स्वतः तोंडात टाकतात. वर्धिनीचे स्वतःचे ग्रंथालय आहे. बारावी पास होणाऱ्या मुलांसाठी समारंभ असतो. पण तो निरोप समारंभ नसतो! वर्धिनी कधीच कोणाचा निरोप घेत नाही. किंवा कोणाला निरोप देत नाही. तो असतो शुभेच्छा समारंभ! बाह्य जगाचे दार त्या मुलांसाठी उघडलेले गेले आहे असे चित्र असलेले भेटकार्ड त्या मुलांना दिले जाते.

वर्धिनीला स्वतःची जागा मिळाली आहे. त्यामुळे अनेक संकल्पही केलेले आहेत. जेवढे पैसे आपण समाजाकडून घेतो, तेवढ्या मोलाची सेवा दिलीच पाहिजे असा संस्थेचा कटाक्ष आहे. महिला कार्यकर्त्या मिळाल्या तर मुलींसाठीही काम सुरू करायचे आहे. कारण मुलींचे प्रश्न वेगळे असतात. भगिनीवर्गासाठी कुटिरोद्योग सुरू करायचे आहेत. ज्या मुलांच्या घरी अश्यासाला जागा नसते त्यांच्यासाठी अभ्यासिका तयार करायच्या आहेत. व्यसनमुक्ती आंदोलन हाती घ्यायचे आहे. आरोग्यकेंद्र सुरू करायचे आहे. त्यात मुलांना सर्व प्रकारची आरोग्य विषयक मदत दिली जाईल, खेळण्यांचे मोठे दालन सुरू करायचे आहे. व्हिडिओ सेट बसवून मुलांना चांगली चित्रे दाखवायची आहेत. या संकल्पांची सिद्धी लवकरच होईल.

श्री. षटवर्धनांना आपली मुले फार मोलाची वाटतात. आपल्या हातांनी घडवलेली ही मुले! मुलांचे किस्से सांगताना त्यांचे डोळे वारंवार भरून येत होते. वर्धिनीवर मुलांचे स्वतःपेक्षाही जास्त प्रेम. एका मुलाने दिवाळीत फटाके विकून जो फायदा मिळाला त्यातले ४९ रु. वर्धिनीला दिले.

एक मुलगा तर इतका गरीब की महिन्याचे पन्नास पैसेही तो एकदा देऊ शकला नाही त्याने फक्त तीस पैसे दिले आणि उरलेले वीस पैसे न विसरता खाऊतून वाचवून दिले. एका मुलाला एकदम ५०० रु. स्कॉलरशिपचे मिळाले. त्यातून त्याने १०० रु. संस्थेला दिले. ही देण्याची वृत्ती कौतुकास्पद आहे. त्यावरही मुलांना त्यांच्या चांगल्या कामाबद्दल बक्षीस दिले तर फार वाईट वाटते! त्यांना हवा असतो पाठीवर फक्त कौतुकाचा हात! मुले एकमेकांसाठीही वाटेल ते करायला तयार असतात. एका मुलाला वर्गात एकदा भडभडून उलटी झाली. कोणीही घृणा किंवा किळस दाखवली नाही. इतर मुलांनी लगेच हातांनी ती जागा स्वच्छ केली. एका मुलाच्या डोळ्याला ऐन परीक्षेच्या वेळी दुखापत झाली. त्याने एका डोळ्याने अभ्यास करून पेपर लिहिला.

‘स्व’-रूपवर्धिनीचे कार्य हे असे आहे. संस्थेचा प्रत्येक सभासद प्रत्येक मुलाच्या माता - पिता - बंधू - भगिनी या सर्व नात्यांची आणि प्रेमांची पूर्ती करत असतो. वर्धिनीचा सुसंस्कृत मुलगा पाहिला म्हणजे प्रत्येक पालकाला असे वाटावे, आपलाही मुलगा असा असता तर!

☆☆☆

